

היסוד הדתי בשירי המלחמה של שמואל הנגיד ובשירי השבח הערביים באל-אנדלוס

יוסף טובי

ראשית דרכה של שירת החול העברית בימי הביניים, שנכתבה בהשפעת השירה הערבית, הייתה בבגדאד בשלהי המאה התשיעית ובמחצית הראשונה של המאה העשירית. מקום זה היה מרכז השירה בתקופה העבאסית, שמשורריה שינו באופן מהפכני את פני השירה הערבית לעומת פניה בתקופה הג'אהלית ובתקופה האומיית, בעיקר באשר למעבר מן היסוד המדברי-השבטי אל היסוד החצרני-הנהנתני בהשפעת התרבות הפרסית. בבגדאד הייתה גם מרכז התרבות היהודית, שבמהלך שנות העשרים והשלושים במאה העשירית הנהיגה רב סעדיה גאון, אשר תרם יותר מכל מנהיג רוחני אחר לפתיחות של התרבות היהודית אל התרבות הערבית. מובן מאליו, שההשפעה על המשוררים היהודים במזרח בתקופה ההיא באה מכוח השירה הערבית בת הזמן. אולם ההיקף המצומצם של יצירתם מקשה על העלאת מסקנות נחרצות באשר לזיקה בינה לבין השירה הערבית בת זמנה.¹ לא כן הוא באשר לשירה העברית בספרד, שגם היא בשלביה הראשונים הייתה דומה לשירה העברית החדשה במזרח. על כל פנים, הסגנון החדש שהביא דונש בן לברט לשירה העברית בספרד, ועיקרו קבלה מלאה ומקיפה של ערכי השירה הערבית, התקבל כנורמה מחייבת בקרב המשוררים היהודים בארץ זו. אך, כמשפטו המפורסם של הראב"ד בעל ס' הקבלה, רק בדור השלישי למשוררי ספרד, ביצירת שמואל הנגיד, החלה השירה העברית לפרוח, לאחר צעדים צרים ומהוססים. מעמדו של הנגיד כפורץ דרך

1 טקסטים מכתבי הגניזה של שירת חול מן המזרח בתקופה הנ"ל פרסמו חוקרים שונים: ישראל דודזון, יעקב מאן, מנחם זולאי, חיים שירמן ואחרים. בדורנו מרבה פרופ' עזרא פליישר לפרסם טקסטים מעין אלו ולדון בהם באופן מעמיק. על זיקת שירה זו לשירה הערבית ראה טובי תש"ס, השער הראשון, עמ' 35-160.

בשירה העברית בספרד אינו רק בהיקף יצירתו אלא גם בגיוונה הפרוזודי, הסוגתי והמוטיבי, ובעיקר בהעזתו וביכולתו לכתוב שירה חצרנית מובהקת הכוללת את מיטב ה"מעאני" (המוטיבים, הרעיונות) של השירה החצרנית הערבית. ואין עניין בזה לשאלה, אם כדברי מבקריו כתב שירת חול של ממש, או כדבריו וכדברי בנו יהוסף כתב את שיריו אלה על דרך האלגוריה המכוונת ליחסי הקב"ה וכנסת ישראל.²

השירה החצרנית של הנגיד מהווה פריצת דרך גם מבחינת אופייה האנדלוסי, כלומר האופי המעודן, בדומה לזה של השירה החצרנית הערבית באנדלוסיה לעומת השירה הערבית במזרח (טובי תש"ס, עמ' 163–183); וכן הוא באשר ליסוד החצרני של שירת הטבע, כלומר תיאור הגן ופרחיו שמסביב לארמון הנדיב, האופייניים כל כך לתרבות האנדלוסית.³ ובכלל, לדעת כמה מן החוקרים, התרחקה השירה הערבית בספרד מזו שבמזרח והתקרבה אל הטעם האירופי (נט-קאקיה 1965, עמ' 118). ה' פרס (1937, עמ' 399–400)⁴ אף קובע, כי העיצוב המעודן של נושאי האישה והאהבה בשירה הערבית בספרד קרוב מאוד אל ההשקפה הנוצרית ומנוגד למאפיין את החברה והשירה הערבית במזרח. יסוד זה של השירה החצרנית בא לידי ביטוי ביצירת הנגיד בעיקר בשירי היין שלו, לפי ששתיית היין התקיימה במסגרת המשתאות שערכו הנדיבים אנשי החברה הגבוהה בארמונותיהם.⁵ עם זאת, יש לציין בהדגשה את שלושת השירים הארוכים שכתב הנגיד, ובהם הגיב על פעולת האל בעולם באמצעות איתני הטבע: מפגש בין לווייתן לבין ספינה בים, לקיון חמה ולקיון ירח, ורעידת אדמה (הנגיד תשכ"ו, עמ' 273–278). שירים אלו, שלא נכתבו במסגרת התרבות החצרנית, ראויים לעיון נפרד.

כמאמר זה רצוני לדון בקבוצת השירים העיקרית והמרשימה ביותר בחלק "כן תהלים" של דיואן הנגיד — שירי המלחמה (הנגיד תשכ"ו, עמ' 3–145), וליתר דיוק במוטיב המהותי המצוי בהם ומייחד אותם משירי המלחמה

2 דברים שונים נאמרו בעניין זה, ועדיין רחבה הבקעה להתגדר בה. ראה סגל תשל"ב; רצהבי תשל"ג; יהלום תשנ"ה; הוס תשנ"ה.

3 פרס 1937, עמ' 161–201; וט-קאקיה 1965, עמ' 114–116; מונרו תשל"ו; שיפרס 1994, עמ' 181–216.

4 לדיון מעמיק בתמורות המעמיקות המאפיינות את השירה הערבית בספרד לעומת זו שבמזרח ראה חארדלו 1981; וראה גם וט-קאקיה 1965, עמ' 112–127; שיפרס 1990.

5 לעניין זה ראה וייס תשי"ב; שירמן תשל"ט; רצהבי תשמ"ו; יצחקי 1988. לשירי היין של הנגיד ראה הנגיד תשכ"ו, עמ' 279–295. כמה מן השירים, שבמהדורה הנדפסת של שירי הנגיד מוגדרים "שירי שעשועים" (הנגיד תשכ"ו, עמ' 273–278), הם חלק משירת הגן והפרחים.

הערביים, הוא היסוד האמוני-הדתי. הדיון ייעשה בהשוואה ליצירת המשורר הערבי האנדלוסי אחמד אבן דראג' אלקסטלי (958–1030), שהיה בן זמנו הקשיש של הנגיד (993–1056). משורר זה היה באותם ימים החשוב במשוררים הערבים באנדלוסיה. לצורך ההשוואה נעיין בשירי השבח שכתב אבן דראג' לכבוד כמה מן השליטים המוסלמים בספרד בתקופה ההיא לרגל ניצחונותיהם על הנוצרים בצפון ספרד או במסגרת המלחמות הפנימיות בין השליטים המוסלמים. הנגיד – כידוע – לא כתב את שיריו על ניצחונותיו במלחמות שניהל כשירי שבח (למשל לכבוד מלכי גרנדה חבוס ובאדיס, שבחצרותיהם כיהן כוזיר), אלא כשירי הודאה לאל, ועל כך נרחיב את הדברים להלן.

כידוע, כבר זכו שירי המלחמה של הנגיד לשלושה מחקרים רבי-היקף וחיובות על-ידי ישראל לוין, מבכירי החוקרים של שירת ימי הביניים העברית, שהקדיש רבות מחילו לחקר המשווה עם השירה הערבית. המחקר הראשון הוא תיאור שירי המלחמה ותרומתם להכרת אישיותו של הנגיד (לוין תשכ"ג, עמ' 73–106); השני – השוואה לשירת הגיבורים הערבית הג'אהלית, בעיקר על סמך שלושה קבצים ("חמאסה" לאבו תמאם; מפצ'ל'יאת ועקד אלפריד לאבן עבד רבה), הכוללים שירים ובתי שיר של גבורה ("חמאסה") (לוין תשכ"ח); והשלישי – סיכום שני המחקרים הקודמים בתוספת דיון ברובד היהודי שבשירים הללו (לוין תשנ"ה, א, עמ' 40–76). עוד קודם לכן פרסם שמעון חייט (1966) את מחקרו המשווה בין שירת המלחמה של הנגיד לשירת מתנבי (ראה עליו להלן). מחקר משווה אחר בין שירי המלחמה של הנגיד לשירי גבורה ערביים ערך ארי שיפרס, גם הוא בעיקר על סמך שירי השבח שכתב מתנבי לכבוד סיף אלדולה, שליט חלב שלחם בביזנטים (שיפרס 1994, עמ' 217–243). הרובד היהודי הנ"ל, כפי שהראיתי במקום אחר (טובי תש"ס, עמ' 202–208), הוא המייחד את שירי המלחמה של הנגיד משירי הגבורה הערביים ומקנה להם את אופיים העיקרי כשירי תהילה ותודה לאל.

אך דומה, עדיין יש מקום לעריכת מחקר משווה בין שירי המלחמה של הנגיד לשירי הגבורה של המשוררים הערבים באנדלוסיה דווקא, שכן הדעת נותנת כי זיקת המשוררים היהודים למשוררים הערבים בני מקומם וזמנם הייתה יותר גדולה מאשר לאלו שחיו בריחוק זמן ומקום מהם. יתרה על כן, המחקר המשווה בין השירה העברית לבין השירה הערבית בימי הביניים הצטמצם בדרך כלל באיתור היקריות של ה"מעאני" הקונוונציונליים הערביים בשירים העבריים.⁶ דומה שעם התקדמות המחקר המשווה בין שתי השירות הנדונות,

6 כידוע, ספרות הפואטיקה הערבית בימי הביניים כוללת סוגה מיוחדת של ספרי "מעאני"

מן הראוי להעלות את רמת המחקר מן הדיון האטומיסטי בהיקרויות "מעאני" מסוימים אל הדיון בעיצובו ובמעמדו של נושא כלשהו בחתך של כלל היצירה של משורר מסוים או לפחות בכמה משיריו.⁷

חוקרי השירה הערבית בספרד מעמידים את הכרזת הח'ליפות האומיית בשנת 929 כציון חשוב גם בתולדות השירה האנדלוסית. קודם להכרזה זו שימשה השירה בעיקר לצרכים פוליטיים במסגרת המאבק בין הפלגים השלטוניים השונים. רק עם הכרזת הח'ליפות התפתחה שירת שבח חצרנית בהשפעת יצירתם של המשוררים הערבים הנאו־קלסיים – ובראשם מתנבי (915–965) – שיובאה מן המזרח (מונרו במבוא לאבן שְהִיד 1971, עמ' 6). כידוע, מתנבי נחשב גדול המשוררים הערבים ושירת השבח שלו – שבה תיאר את מלחמות סִיף אלְדוֹלה ממשפחת חמדאן, שליט חלב שבצפון סוריה (944–967) – נחשבה למעולה ביותר בקרב המשוררים שלאחר הופעת האסלאם (אלמַחְדִ'וֹן).⁸ לא לחינם זכה שדמותו הייתה אחת מארבעת המשוררים הערבים הגדולים שאבן שְהִיד האנדלוסי כללם בְרִסְאֵלַת אֶלְתַּוְאָבַע וְאֶלְזַנְאָבַע (אבן שְהִיד 1971, עמ' 22–23, 68–70); ובכלל, גדולה היתה השפעת מתנבי על השירה הערבית בספרד (בלשר 1929).

כנרמז לעיל, היסוד הגבורתי-המלחמתי בשירה הערבית שלאחר הופעת האסלאם נכלל בשירי השבח שכתבו המשוררים לכבוד שליטים שונים לרגל ניצחונותיהם בשדה הקרב, לפי שהמשוררים לא היו יותר – כפי שהיה הדבר

(מוטיבים ספרותיים), כלומר לקסיקונים שבהם סודרו ה"מעאני" המופיעים ביצירת משוררים שונים על פי סדר עניינים מסוים, כאשר לכל "מעני" מובאות דוגמאות רבות או מועטות בדמות בתי שיר. לפי מיטב ידיעתי, לבד מחיבור אחד לא תורגם עד היום שום חיבור אחר מסוג זה לשפה אירופית כלשהי, ובוודאי לא לעברית. הכוונה ל"כתאב אלתשביהאת" מאת אבן אלכתאני (מת 1029) (כתאני 1968), שתורגם לגרמנית על־ידי הונרכך 1973. למאמר ביקורת מקיף על החיבור וחשיבותו לעניין הייחוד של השירה האנדלוסית לעומת השירה המזרחית ראה שולר 1976. חשיבותו רבה לענייננו, משום שמחברו חי באנדלוסיה והחיבור מהווה למעשה אנתולוגיה של שירה אנדלוסית. לאחרונה יצא לאור מכתב יד חיבור "מעאני" נוסף: כתאב אלמתנכיל מאת אבי אלפֶּצִ'ל עֶבְדִּי אֶלְלַה אלמיכאלי (מת בשנת 1044), 2 כרכים, מהדורת יְתִי וְהִיב אֶלְג'בוּרִי, בירות 2000.

7 מובן שהקושי העיקרי בעריכת מחקר משווה מסוג זה הוא מיעוטם של תרגומי שירה ערבית לעברית. אף על פי כן, גם מי שאינו קרוב אצל הלשון הערבית, יוכל להיעזר בתרגומים לא מועטים לאנגלית. לתרגום עברי של לקט מצומצם, אך מייצג, משירי היין והאהבה של אבו נואס ראה אבו נואס תשנ"ט.

8 ראה עליו ארכי 1967 (כולל מבחר תרגום שיריו לאנגלית); המורי 1981; המורי 1992 (בעיקר ניתוח מבני); פינקני סטטקביץ' 1996; 1996 א. לתרגום שירי מתנבי ראה וורמהוט 1971.

שכיח בתקופת הג'אהליה — לוחמים בעצמם, אף שלעתים ליוו את צבא נדיבם אל שדה הקרב. מראשוני המשוררים הערבים באנדלוסיה שכתבו שירי שבח וקדמו לשמואל הנגיד נודעו עבד אבן רבֵה ואלקאסם מִחַמַד אבן האני אלאנדלסי. אלא שאבן האני (נולד בין השנים 932–937 ומת ב־973) תיאר בשיריו את מלחמותיו וגבורותיו של הח'ליף הפאטמי אלמַעַז שמשל בקהיר (952–975), ושירתו הייתה פוליטית בעיקרה. אמנם המוסלמים בני ספרד וצפון אפריקה העריכוהו מאוד, והוא נראה בעיניהם כמי שאינו נופל מִמַתְנַבִי, אך המשורר הערבי אלמַעַזִי שחי במזרח לא ייחס חשיבות רבה לשירתו, ונראה שהצדק עמו.⁹

להישגים היכולים לעמוד בשורה אחת עם אלו של השירה הערבית במזרח הגיעה השירה הערבית באנדלוסיה רק עם יצירת אבן דראג' הנ"ל, שכתב שירי שבח לכבוד שליטים מוסלמים שונים בספרד ובעיקר לכבוד אלמנצור, ה"חאג'ב" (=ראש הלשכה) של הח'ליף האומיי אלחַכַם אלמַסְתַנְצֵר. בשיריו תיאר אבן דראג' את מלחמות המוסלמים נגד הנוצרים בצפון ספרד. הוא היה נערץ בעיני המוסלמים בספרד ותלמידו המפורסם אבן חַזַם משווה אותו לגדולי המשוררים הערבים במזרח — אבו תמאם ומתנבִי. שמו נודע גם במזרח המוסלמי ורבים משיריו נכללו ב"יתִימַת אל־הַר", קובץ השירה הידוע שערך אלת'עאלִבִי. את המחקר המודרני המקיף הראשון עליו כתב רג'י בִלְשָר (בלשר 1933), המלומד הצרפתי הנודע, עוד קודם שנתגלה דיואן שיריו הכולל 163 שירים (ושרידים רבים נוספים) ושנתפרסם לראשונה ב־1961.¹⁰ להלן נערוך השוואה בכמה עניינים בין שירי המלחמה של הנגיד לבין שירת השבח של אבן דראג', כדי לקבוע אם יש מקום להנחה דלעיל, כי למשוררי ספרד היהודים הייתה זיקה יותר גדולה למשוררים המוסלמים באנדלוסיה מאשר לאלו שבמזרח.

לכאורה קיים הבדל מוחלט בין שירי שני המשוררים הללו מבחינת ייעודם ומבחינת נוכחות המשורר בהם. אבן דראג' כתב שיריו כשירי שבח ("מִדְח", "מִדְיח") לאותו אלמנצור או לאישים אחרים שניהלו מערכות צבאיות, ולכן

9 ראה פרס 1937, עמ' 43, 51; מונרו במבוא לאבן שְהִיד 1971, עמ' 7. לשירי אבן האני ראה אבן האני 1964. לתולדותיו ולהערכת שירתו ראה ניקל 1946, עמ' 28–30; דשראוי 1971; מונרו 1974, עמ' 9, 130–145 (כולל תרגום שיר שבח ארוך לאנגלית, שיובא להלן בשלמותו בתרגום לעברית).

10 ראה עליו גם ניקל 1946, עמ' 56–58; עבאס 1969, עמ' 237–269; מכי 1971; מונרו במבוא לאבן שְהִיד 1971, עמ' 2–14; מונרו 1974, עמ' 10, 146–159 (כולל תרגום שני שירי שבח ארוכים לאנגלית); פינקני סטטקביץ' 1997, עמ' 42–48. וראה דבריה שם, עמ' 48, כי בשירת אבן דראג' ניתן לחוש במידה רבה של עצמאות המבדילה אותו היטב מקודמיו.

נוכחותו כשיר היא בבחינת עֵד שמיעה בלבד. על הרוב, לא השתתף משורר זה במערכות שעליהן שיבח את נדיביו, לבד מן המערכה שהתקיימה בשנת 997 על Santiago de Compostela, ובמהלכה כבשו המוסלמים והרסו עיר נוצרית זו שבצפון ספרד, שהייתה המרכז השני בחשיבותו בעולם הנוצרי המערבי לאחר רומא, ושימשה מקום עלייה לרגל. לעומת זאת, הנגיד הוא דמות פועלת מרכזית בשירי המלחמה, שכן עמד בעצמו בראש המערכות הצבאיות ותיארן בשירי הגבורה ("חמאסה") שכתב בשדה המערכה, ומשם שָׁלַחם אל בנו יהוסף בגרנדה; כל זאת, כמוכן, מבלי להיות מחויב לשבח את המלך שאת מלחמותיו לחם. אף לא נוכל להגדיר את שירי הנגיד כשירי התפארות ("פְּכָר"), שהם תת-סוגה של שירי השבח, שבהם שר המשורר את שבחי עצמו כגיבור מלחמה, דוגמת השירים הידועים משירת הגבורה הג'אהלית שכתבו משוררים לוחמים.¹¹ כפועל יוצא של הדברים האמורים לעיל, החלק המתאר בפירוט את הקרב עצמו יותר גדול בשירי הנגיד מאשר בשירי אבן דראג'; ולפחות מבחינה זו, שומרים שירי הנגיד יותר על האופי הקדום של סוגת החמאסה, בעוד שירי אבן דראג' מאמצים אופי פוליטי לא-מבוטל, מגויס כלשהו, שבא אל השירה הערבית בעיקר בתקופה האומיית.

אף על פי כן, צד ברור של דמיון קיים ביצירת שני המשוררים – והוא האתוס של שיריהם, הלא היא הרוח הלאומית-הדתית הממלאת אותם, אמנם באופן שונה משהו, כפי שנראה להלן. זאת ועוד, ברור הוא כי הן שירי השבח של אבן דראג', הן שירי המלחמה של הנגיד, אינם בגדר שירה אֶפִית וייעודם העיקרי אינו תיאור מפורט של הקרבות.¹² הנה כך כותב (בתרגום מערבית מליצית משהו) אחסאן עבאס, חוקר השירה הערבית בימי הביניים, על הזדהותו

11 הנגיד אמנם כתב שירי התפארות, וניתן לאתר בהם השפעת השירה הערבית, ובייחוד זו של מתנבי, אלא שעיקר דברי ההתפארות של הנגיד אינם לעניין גבורת הקרב אלא לעניין הייחוס, השיר והשאיפה לגדולות. ראה טובי תש"ס, עמ' 219–234.

12 באשר לשירי אבן דראג' ראה מונרו במבוא לאבן שְׁהִיד 1971, עמ' 2–3; פינקני סטטקביץ' 1997, עמ' 46 (כאן ובכל מקום אחר במאמר, אם לא צוין אחרת, התרגומים הם משל מחבר המאמר): "אף שנזכרו במפורש שמות ומקומות, מפורשות זו אינה צריכה להטעותנו לקבל את הטקסט כמדויק מבחינה היסטורית, לפי שהציורים ארכיטיפיים, מיתיים ופואטיים, והתכליות של הקצידות הן פוליטיות ביותר". משפט זה נכון גם באשר לשירי הנגיד, ואף מאמרו הקלסי של שירמן (תשל"ט–א) על היסוד ההיסטורי בשיר המלחמה של הנגיד מבוסס יותר על הכתובות המפורטות של בנו יהוסף מאשר על הנזכר בשירים עצמם, כדברי שירמן (שם, עמ' 152), כשהוא בא להעמיד על ההבדל בין שירי המלחמה לבין השירים ב"בן משלי" וב"בן קהלת": "רק על גבי השירים שבדיואן יש לפעמים תכופות כתובות המבארות מה הם המאורעות שגרמו לחבור השירים בצרוף שמות אנשים ומקומות ותאריכים".

של אבו דראג' עם המדיניות של אלמנצור ככיבוש הטריטוריות הנוצריות בצפון ספרד (עבאס 1969, עמ' 242–243):

וכאשר בא אל המנוחה לא היה לו צורך לשוב [בשירתו] אל הנושאים הללו [של פרידתו מאשתו וילדיו] אלא החל להתנסות ברגשות הכלל, בקסם שבמעבר מניצחון לניצחון, ונעשה חלק חיוני פועם של ההיסטוריה המפוארת שחוללוה אלמנצור ובנו עבד אלמלך אלמט'פר, והנצחונות באים בזה אחר זה, ואויב שבוי, ואחר מבוהל, כנוע ומשועבד. על כן היו שיריו מבשרי טובה ועלתה בהם הנעימה הדתית. הוא תיאר את כלי מלחמת הקודש — סוסים, חרבות ורמחים, תיאר את האויב הנס או המתמסר לשבי. לא היה צורך לגוף השיר הנעלה לפתיחה של הנסיב או של התלונה או של האהבה. אבן דראג' פתח ישירות בגוף השיר בביטחון רב.¹³

מן המפורסמות הוא, ששירי הגבורה מתקופת הג'אהליה סבבו על המלחמות שנערכו בין השבטים השונים בחצי האי ערב על שטחי מרעה ומקורות מים או לצורך פשיטות שוד גרידא (ג'זן), ושלטה בהם התפישה האלילית של הגורל הקדום ("קדר", "זמן"), שכמוטיב ספרותי התגלגלה ברכות הימים אף לשירה העברית בספרד (טוכי תש"ס, עמ' 195–218). נושא הגבורה בשירה זו מעוצב למעשה כשירת שבח לגיבורים בני שבטו של המשורר (ניקלסון תש"ך, עמ' 67 ואילך; המורי 1974, עמ' 3–30). והנה בתקופה שלאחר הופעת האסלאם חלה תפנית בעיצוב נושא הגבורה בשירי השבח שכתבו משוררים לכבוד ח'ליפים או שליטים שונים, כמובן בעקבות השינוי החד שחל באתוס של החברה המוסלמית. עד סוף התקופה האומיית עוצב נושא הגבורה בעיקר במסגרת המאבקים בין פלגים שונים בממלכה המוסלמית שנאבקו ביניהם על השלטון (כ'לש'ר 1952/66, עמ' 580–589). תפנית משמעותית הרבה יותר חלה בתקופה העבאסית, כאשר דגם העימות המלחמתי עבר מן המישור הפנימי של הפלגים השונים אל המישור החיצוני, והעימות עוצב כאתוס של מאבק בין-דתי: האסלאם לעומת הנצרות (שיוצגה כדמות הממלכה הביזנטית שבצפון). מאבק זה כונה בשיח המוסלמי "ג'האד", בעוד המאבק הפנימי כונה "פְתָנָה". ביטוי לכך היה תחילה בשירי אבו תמאם (804/6–845) (בְדוּי 1978, עמ' 53–54) ובְחַתְרִי (821–897), ואחר כך במידה יותר מובהקת בשירי השבח של מתנבי, שבהם הציג את מושל חלב סוף אלדולה מבית חמדאן כנושא לפיד הגבורה

במאבק עם הביזנטים הנוצרים (פינקני סטטקביץ' 1996 ; 1996 א). יפים לענייננו דברי ארכרי (1967, עמ' 13–14):

אומץ לב מלחמתי נחשב כנעלה ביותר בתכונות האופי הערכיות, במיוחד באותם ימים של התעוררות לאומית, אם לא נאמר התעוררות אימפריאלית; ומתנבי נחשב כמייצג העליון של הגבורה. המלחמות ששר עליהן היו יותר נשגבות ממריבות משוררי הג'אהליה שיצרו בדמיון מושגים ורעיונות שלא באו לידי מימוש המלא אלא רק משהתרחש המאבק בין מעצמה למעצמה, בין חצי הסהר והצלב. בעיני מתנבי היה סוף אלדולה גיבור האסלאם, החלוץ בקו החזית של הקרב, המהמר על שמו המלכותי ומחרף נפשו הוא כתייל אמיתי בשירות הנביא.¹⁴

מוטיב זה מתחזק עוד יותר בשירי השבח של המשוררים הערבים בספרד. כך, למשל, שיר השבח שכתב אבן האני בחצר הח'ליף הפאטמי אלמעז לרגל כיבושה של מצרים בידי שר צבאו ג'והר בשנת 969 חדור רוח דתית שיעית (מונרו 1974, עמ' 130–145). הכללת המוטיבים הדתיים אל תוך שירי השבח מאפיינת גם את אבן דראג', בדרך כלל כמאבק בין הח'ליפות האומיית לבין הממלכות הנוצריות בצפון ספרד. הייתה זו התקופה שבה הגיע השלטון המוסלמי בספרד לממדיו הנרחבים ביותר מבחינה גאוגרפית בהנהגת החאג'ב אלמנצור (978–1002), בחצר הח'ליף האומיי השאם השני (976–1013).¹⁵ למעלה מכך, באחד משירי השבח שלו, שנכתב לכבוד אחד הצדדים לרגל ניצחוננו במאבק פנימי בין שני פלגים על השלטון המוסלמי (פת'נה), מוצג המהולל כמי שנלחם את מלחמת האסלאם בנצרות (ג'האד). השיר, הפותח במלים "שהדת לך אלאעיאד אנך עידהא / כך חן מוחשהא ואאב בעידהא" (=יעידו לך החגים שאתה חגם / לך יערגו המתגעגעים בהם וישוכו רח'קיהם), נכתב בשנת 1013 לכבוד ס'לימאן אבן אלח'כ'ם, בן נכדו של הח'ליף ע'בד אלרח'מן השלישי (מי שבחצרו שירת חסדאי אבן שפרוט כווזיר), לאחר שגבר על מתחרהו מ'ח'פ'ד אבן השאם אלמ'ה'די.¹⁶

להלן נביא תרגום עברי של כמה בתים משירי השבח של אבן דראג' שניכר

14 לסיכום קצר על התפתחות הקצידה הערבית מן הג'אהליה אל התקופה האסלאמית, ראה בורגל 1996, עמ' 451–464, המכנה תהליך זה בשם "האסלום של הקצידה".

15 על שירי השבח שכתב אבן דראג' לרגל ניצחונות אלמנצור ויורשו אלמ'ט'פ'ר (1002–1008) על הנוצרים ועל הרקע ההיסטורי שלהם ראה צקר 1969, עמ' 38 [צ"ל: 48]–61; עבאס 1969, עמ' 92–96.

16 לתרגום השיר לאנגלית ראה פינקני סטטקביץ' 1997, עמ' 10–15, ולדיון מפורט בו, שם, עמ' 42–48. תרגום זה נעשה על-פי נוסחו החסר של השיר שמביא אבן בסאם 1939, א,

היסוד הדתי בשירי המלחמה של שמואל הנגיד

בהם המוטיב הדתי ואחריהם תרגום שיר שלם. תרגומים אלו ישמשונו להשוואה למוטיב הדתי בשירי המלחמה של הנגיד.

א. בשיר "אליום אנכץ אבליס עלי עקבה" (=היום נס השטן מן המערכה. אבן דראג' 1969, עמ' 373–375) משבח המשורר את אלמנצור כאשר כבש בשנת 997 את העיר המפורסמת Santiago de Compostela, ששימשה כאמור מוקד לעולי רגל נוצרים:

מבראא סכב אלגאויין מן סכבה פי אלשרק ואלגרוב אן אלשרך מן כד'בה	1 אליום אנכץ אבליס עלי עקבה ואסתיקנת שיע אלכפאר חית' נאת [...]
כאלג'ו אט'לם פיה מלתקי שחבה	9 תחג'ה פרק אלכפאר סאאלה [...]
בסעי מאץ' לנצר אלדין מחתסבה אלי רצי'א אללה חתי כן מן כתבה	26 פאללה ג'אזיך יא מנצור דעותה וען כתאיב ללאסלאם קדת בהא

תרגום:

מנער חצנו מהבאת התועים אל החטא נדחו במזרח ובמערב, כי השיתוף ¹⁸ מקנבו	1 היום נס השטן מן המערכה וידעו סיעות הכופרים ¹⁷ כאשר נדחו [...]
כאויר שהחשיכה בו חשרת ענניו	9 אליו יעלו כיתות הכופרים לדרוש [...]
אליו במהלך נמרץ לנצחון הדת, קמנהו לרצון האל עד אשר נעשו פלוגותיו.	יגמול לך האל, מנצור, על שעוררת ועל פלוגות האסלאם שהנהגתן

ב. בשיר "מחלך באלדניא ובאלדין אאהל" (=מקומך בעולם ובודת מושבך. שם, עמ' 17–18) משבח המשורר את אלמט'פר על פעלו בשדה הקרב למען האסלאם:

ליעלו חק או ליספל באטל עלי אלדין ואלאסלאם מנהא דלאיל	5 ורפע לווא שדד אללה עקדה אלא פי סביל אללה עזמתך אלתי
---	--

עמ' 50–53, הכולל 34 בתים בלבד, ולא על-פי נוסחו הארוך בדיואן, אבן דראג' 1969, מס' 27, עמ' 51–57, שבו יש 89 בתים.

17 הנוצרים.

18 הנצרות.

פקד נטקת באלנצר פיהא שואהד פאבשר פנג'ם אלדין באלסעד
 וקד וצ'חת ללפתח מנהא מח'אאל טאלע ואיקן פנג'ם אלשרך באלח'זי אאפל

[...]

12 וקד אפטר אלאסלאם ואלסיף צאים ועלת ט'מאא ואלרמאח נואהל

תרגום:

ובהנפת דגל חיזק האל בריתו 5 הלא בדרך האל נחישותך, אשר וכבר דיברה בניצחון וכו מופתים והתבשר שכוכב הדת מזלו עולה

[...]

12 וכבר סעד האסלאם והחרב צ'מה ועלה הצ'מא והרמחים ר'ים.

ג. בשיר "סלאם עלי אלכדר אלד'י כ'לף אלשמסא" (=השלום על הירח אשר בא בעקבות השמש. שם, עמ' 25) משבח המשורר את אלמ'ט'פר על פעלו בשדה הקרב למען הרחבת תחומי האסלאם:

2 סראג'אן ללדניא ואלדין אשרקא רמי פי סביל אללה גאיה' מקדם
 פשמס למן אצ'חי וכדר למן אמסי ג'דיר באן יסתעבד אלג'ן ואלאנסא

תרגום:

2 שני מאורות לתבל ולדת זרחו המיט רעה למען האל על כל גיבור
 שמש למשכים וירח למאחר בנשף נחרץ לשעבד את השדים ואת האנשים.

ד. בשיר "שכרא למן אעטאך מא אעטאכא" (=התודה לאשר העניקך אשר העניקך. שם, עמ' 28-30) משבח המשורר את אלמ'ט'פר לאחר שעלה בידו לנצח ולהרוג את המורד עיסי בן סעיד אלקטאע ב-4 בדצמבר 1009. אף שהמלחמה היתה בגדר מלחמות הפתנה, כלומר המלחמות בין פלגים שונים של המוסלמים, משבח המשורר את המהולל על פעלו בג'האד, מלחמה נגד הנוצרים ה"משתפים", כלומר הכופרים המערכים עבודת האל בעבודת האלילים:

פאנה'ך בח'זי אלדין ואלדניא במא קד קדמת פי אלמסלמין ידאכא
 הדי'א ג'זאא אלגדר לא עדם אלהדי מולי בסעיך פי אלנפאק ג'זאכא

היסוד הדתי בשירי המלחמה של שמואל הנגיד

- 25 יא איהא אלמולי אלד'י נצר אלהדי
לא יבעד אלרחמן אלא מהג'ה"
[...]
פאבלג מנאך פאן גאיאח אלמני
חתי תרי אלנגיל אלמבארך ראפעא
30 ויריך פי שבל אלמכארם ואלהדי
- וחמי אלתיגור וד'לל אלאשראכא
צ'לת ופי ידהא סראג' הדאכא:
ללמסלמין באן תנאל מנאכא
עלם אלסיאדה ג'אריא למדאכא
ואלכר אפצ'ל מא ארית אבאכא

תרגום:

- קומה לנוכח חרפת הדת והתבל באשר
זה גמול הבגידה, לא אבד האסלאם,
25 אתה, האדון, המביא לניצחון האסלאם
לא ירחיק הרחמן אלא את הנשמה
[...]
ומלא משאלותיך, וכליל משאלות
עד תראה את הבן המבורך משגשג,
30 ויראך את כפיר האצילות והאסלאם
- כבר אימצו את המוסלמים ידיך
אדון, בעמידתך נגד הצביעות — גמולך
מגן ערי הסֶפֶר ומכניע השיתוף
התועה, וכידה נר דתך
המוסלמים כי תשיג משאלותיך
דגל השלטון, מנהיג מרחביך
והחסד, יתר על אשר הראית לאבותיך.

ה. בשיר "בשראך איהא אלדניא ובשראנא" (=הבשורה לך, תבל, והבשורה לנו. אבן דראג' 1969, עמ' 107–112) משבח המשורר את אלמנצור מנד'ר אבן יֶחְיִי המושל בסרקסטה (1012–1022) על ניצחונותיו בשדה הקרב עם שליטים מוסלמים אחרים. כרגיל, משבחו המשורר על פעלו למען האסלאם בכלל:

- 1 בשראך איהא אלדניא ובשראנא
לעל אמאלנא פי אללה קד צדקת
[...]
34 פתי נמאה אלי נצר אלהדי נסכ
- אחיאך באלעדל מן באלאמן אחיאנא
וצדק מועדה באלפתח קד אאנא
לו קדר אלכדר ליל אלתם לאזדאנא

תרגום:

- 1 הבשורה לך, תבל, והבשורה לנו,
אפשר נתגשמו תקוותינו באל
[...]
34 בן ח'יל טיפחו לניצחון האסלאם, ייחוס
- החיה אותך בצדק מי שבכיטחון החיינו
ואמת הבטחתו לכיבוש — הגיע מועדה
לו הושה לירח ליל מלואו היה מקשטו.
- ז. בשיר "קל ללח'לאפה קד בלגת מנאך" (=אמור למלכות, הנה שלם חפצך.

שם, עמ' 43–45) משבח המשורר את אלמהדי מחמד בן עבד אלג'באר לאחר מרידתו בח'ליף עבד אלרחמן בן אלמנצור אלעמארי, כאשר זה יצא מקורדובה להילחם בנוצרים שבצפון. אף על פי כן, אין המשורר נמנע מלשבח את המהולל על פעלו נגד הנוצרים למען האסלאם:

21 מא אבהג' אלדניא לדיך בעזה' אל- דין אלחניף וד'לה' אלאשראך

תרגום:

21 מה עלצה תבל עמך, בתפארת הדת התמימה והשפלת השיתוף.¹⁹

ח. בשיר "הניאא להד'א אלדהר רוח וריחאן" (=יבורך הזמן הזה ברוח וכבושם. שם, עמ' 46–50) משבח המשורר את סלימאן אלמסתעין באללה, שמרד במוחמד בן השאם בן עבד אלג'באר אלמהדי בשנת 1009. אמנם המלחמות היו במסגרת הפתנה (ראה לעיל), אך דברי השבח מוסבים על מלחמת האסלאם בנוצרים הכופרים (ג'האד). נביא להלן את השיר בשלמותו ובתרגומו לעברית:²⁰

וקאל פי סלימאן אלמסתעין באללה אמיר אלמאמנין רחמהם אללה תעאלא

<p>وللدين والدنيا أمان وإيمان وأن أمير المؤمنين سَلِيمَانُ فلم يَغْصِهِ فِي الْأَرْضِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌ وَحِيفَ النَّقَى فِي اللَّهِ رَاضٍ وَعَضَانُ وَقَدْ أَظْلَمَتْ مِنْهَا قُصُورٌ وَأَوْطَانُ وَقَدْ قَادَهُ لِلشَّرْكِ نَلٌّ وَإِدْعَانُ وَلخَيْرِ أسواقٍ وللمعدل ميزَانُ عليها من الرحمن نورٌ وبرهانُ بعهدٍ زكَّتِ فيه عهودٌ وإيمانُ وفاضَ على الإسلامِ حُسنٌ وإحسانُ فليسَ لهُ إلا الرِّعَائِبُ أقرانُ يَهونُ</p>	<p>هَتِيناً لهذا الدهرِ رَوْحٌ وريحَانُ أَنْ قَعِيدَ الشَّرْكِ قَدْ نَلَّ عَرْشُهُ سَمِيٌّ الَّذِي انْقَادَ الْأَنَامُ لِأَمْرِهِ 5 وباني العِلا للمجدِ غادٍ ورائحُ بهِ رُدٌّ فِي جَوِّ الخِلافةِ نُورُها وَأَتَقَدَّ دِينَ اللَّهِ مِنْ قَبِيضَةِ العِدَى وَقَامَ فقامتْ للمَعَالِي معالِمُ وَجَدَّدَ للإسلامِ ثوبَ خِلافةِ وَأَكْدَها عَهْدٌ لِأَكْرَمِ منِ وَفي 10 بهِ شُدٌّ أزرُ المَلِكِ وَابْتَهَجَ الهُدَى فَنَتَى نَكصتْ عَنهُ العيونُ مَهَابَةَ</p>
--	--

19 הדת התמימה — האסלאם; השיתוף — הנוצרים.

20 לשיר אחר שכתב לכבוד סלימאן ראה לעיל, סמוך לסימון הערה 16.

- עליו יום ירוי סיוף
 קריב הנבי המصطفى وابن عمه
 وما سافت الشورى وأوجبت التقى
 15 وما حاكمت فيه السيوف وحازة
 مواريت أملاك وتوكيد بينة
 ودوحة مجد في السماء كأنما
 لئن عظمت شأنا لقد عز نصرها
 قبائل من أبناء عاد وجرهم
 20 بتو دول الملك الذي سلفت به
 هم عرفوا مثواك في هبة الردى
 وللموت في نفس الشجاع تخيل
 فأظوك واستظوك في السلم والوعى
 كان السماء بذرها ونجومها
 25 وقد لمعت حوليك أسنة
 أسود هياج ما تزال تراهم
 وأقمار حرب طالعات كأنما
 دلقت بهم للفتح تحت عجاجة
 ويوم اقتحام الحقر أيقنت أنهم
 30 بكل زناتي كان حسامة
 وأبيض صنهاج كان سيناته
 وقد علموا يا مستعين بأنهم
 ولولاك والبيض التي نهدوا بها
 ولاستبدلت قرع النواقيس بالضحي
 35 وهم سمعوا داعيك لما دعوتهم
 تصاوير ناس مهطعين لصورة
 فليله عزم رد في الحق روحة
- دما أن يوافيه الدجى وهو ظمان
 ووارث ما شادت قرينش وعدنان
 وأوزت ذو الثورين عمك عثمان
 إليك أبو الأملاك جدك مروان
 جدير بها فتح قريب ورضوان
 كواكبها منها فروع وأغصان
 بكرات فرسان لأقدارها شان
 لهم صفو ما تنميه عاد وقحطان
 لأبانهم فيها قرون وأزمان
 وقد راب معهود وأنكر عرفان
 وللذعر في عين المخاطر ألوان
 موثيق: لو خانتك نفسك ما خانوا
 سراك وقد حقوك: شيب وشبان
 تخيل أن الحزن والسهل نيران
 تطير بهم نحو الكريهة عقبان
 عمائمهم في موقف الروع تيجان
 كان مثيريها علي وهمدان
 يريدون فيه أن تعز ولو هانوا
 وهامة من لاقاه نار وقربان
 شهاب إذا أهوى لقرن وشيطان
 لربهم لما أعانوك أعوان
 لما قام للإسلام في الأرض سلطان
 متار وقامت في المحاريب صلبان
 وهم أبصروا والناس صنم وعفیان
 يكلمهم منها سقية وميان
 وأودی به في الأرض زور وبهتان

וقلت لعا للعائرين كائنه
 وأصبح أهل الحق في دار حقهم
 40 فحمدوا لمن ردد النفوس فأصبحت
 وأنس شمل بالتفرق موحش
 ورد جماح الغي من غرب شأوه
 وقد أمِن التثريب إخوة يوسف
 وأعقب طول الحرب أبناء "قبيلة"
 45 وحنّت لداعي الصلح بكر وتغلبت
 وفازت قداح المشتري بسعودها
 وعرف معروف وأكر متكر
 وأغمد سيف البغي عتاً وعطلت
 وما كان منّا الحي في ثوب ذلّه
 50 ومنّ على المستضعفين وأنجزت
 بيمن الإمام الظّافير الغافر الذي
 مجرد سيف الانتقام لمن عتأ
 فمن سرّه المخيا فسمع وطاعة

نُشورَ لقوم حانَ منهم وقد حانوا
 ونحن لهم في الله أهل وإخوان
 لهم كالذي كُنا وهم كالذي كانوا
 وحنّ خليط بالصباية حنان
 وبرد قلب بالحفيظة حرّان
 وأدرّكهم لله عفو وغفران
 زكاة ورّحماً فيه أمن وإيمان
 وشققت الأرحام عبس وذبيان
 وسالم بهرام وأعتب كيوان
 وطار مع العتقاء ظلم وعدوان
 قيود وأغلال وسجن وسجان
 بأنهض ممن ضمّ قبر وأكفان
 مواعيد تمكين وأذن إيمان
 صفا منه للإسلام سرّ وإعلان
 فمال به في الدين زيغ وإذهان
 ومن يخسّد الموتى فكفر وعصيان

תרגום²¹

ושר על סלימאן אלמסתעין באללה ראש המאמינים ירחמם האל יתעלה
 ינעם העידן הזה, נופש וכושם
 כי עוצר השיתוף כבר כלה כוחו
 אשר כשמו, נשמע כל היצור לדברו²²
 וכי ראש המאמינים סלימאן
 ולא המרה פיו עלי אדמות אדם ולא שד

- 21 תרגום השיר הוא פרי עבודה משותפת שלי ושל עמיתי ג'לאל עבד אלגני מן החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת חיפה.
- 22 רומז לשלמה המלך ששמו כשם המהולל בשיר זה. והשווה יוסף בן חסדאי בשיר השבח שכתב לכבוד שמואל הנגיד "הלצבי חן גבורת און ועצמה" (בית 15): "ואמנם שמואל הוא שמואל אשר נקרא בהיכל אל פנימה" (הנגיד תשכ"ו, עמ' 162). במסורת המוסלמית סיפורים רבים בעניין שלטון שלמה המלך על כל בעלי החיים, הצמחים והשרים. ראה ווקר 1997.

- בונה הגדולה, לתהילה משכים ומעריב
 5 בו שב לְחַלֵּל הח'ליפות אורה
 והושיע את דת האל מידי האויבים
 ועלה ונתגלו למעלות אותות
 וחידש לאסלאם את לבוש הח'ליפות
 וחזקה, תקופת האציל ביותר, המקיים
 10 בו אומצו ידי המלכות ועלצה דת האמת
 בן חיל נסוגו העיניים אחור מיראתו
 נבזה בעיניו היום בו ישקה חֲרָבוֹתָיו
 בן משפחת הנביא בחיר האל, ובן רודו
 ואשר הנהיגה ה'שֹׁנֵה' וחייבה את החסידות
 15 ואשר גזרו בו התרבות, ואשר כבשו
 ירושות נכסים וְהִבְטַחְתָּ שבועת אמונים
 עץ רם ועבות של תהילה בשמים, כאילו
 אכן נתעצם עניינה וכבר נתחזק ניצחונה
 שבטים מבני עאד וּגְרָהֶם
 20 בני שושלת המלכות אשר עברו בה
 הם ידעו משכנך באבק הקרב
 ולמוות בנפש הגיבור דמיון
 העניקוך וביקשו ממך מַתַּת בשלום
 כאילו השמים, ירחה וכוכביה
 25 אכן זהרו סביבך רמחים
 אריות גועשים, תמיד תִּרְאֶם
 יִרְחִי קרב עולים כאילו
 קָרַבְתָּ אליהם לְאֶטֶף תחת אבק הקרב
 ויום ההסתערות על כור המוות אכן ידעת כי
 30 עם כל זִנְאֹתִי כאלו חרבו הַחֲדָה
 וְלִבְךָ [חֲרָבוֹת] צִנְהָאג' כאילו לְהִבְךָ
 וכבר יָדְעוּ, הוּא מִסְתַּעֵין, כי הם
 ולולא אתה ו[החרבות] הלבנות שנלחמו בהן
 ולא הומר צלצול הפעמונים בשחרית
 35 והם אשר שמעו קריאתך עת קָרַאתֶם
 דמויות אנשים משפילים עיניהם בדמות
- בברית יראת האל חפץ וכועס
 וכבר החשיכו ממנה ארמונות וארצות
 וכבר הביאוה לידי שיתוף ההשפלה והכניעה
 ולטובה — שווקים, ולצדק — מאזניים
 עליה מן הרחמן אורה ויִפְעָה
 ברית, שגשגו בה בריתות ואֲמוֹנִים
 וְשָׁפְעוּ על האסלאם טובה וחסד
 ואין לו רעים לבד מן השאיפות
 דם, עד אשר יחשיך עליו והוא צָמָא
 ויורש כל אשר בנו קָרִישׁ ועדנאן
 ואשר הוריש ד'וֹ-אֲלֹנְרִין, דודך עֲתִמָּאן
 בעבורך אָב הנכסים, סבך מְרֹאן
 ראוי להן ניצחון קרוב ושביעות רצון
 כוכביה מהם ענפים ונצרים
 במתקפות פרשים, לכוחותיה עֲרָךְ
 להם מיטב אשר טיפחו עאד וקִחְטָאן
 לאבותיהם, ובה דורות וזמנים
 וכבר היה בְּסִפְק הידוע והוכחשה הכרת הטובה
 וְלִפְתָד בעיני המחרחף נפשו צורות שונות
 בריתות אמונים: לו בגדה כך נפשך, לא בגדו כך
 כבודך, ואכן הקיפוך: זקנים ונערים
 יִדְמוּ כי הטרשים והמישור אֲשֵׁים
 וּפְרָסִים טסים אתם אלי פורענות הקרב
 מצנפותיהם במעמד האימה כְּתָרִים
 כאילו העלוהו עֲלֵי וְהִמְדָּאן
 חפצם בכך שְׁתַּתְּיָקָר וגם לו יִקְלוּ
 וקדקד אשר הגיעוהו אש וקָרַבָן
 שביט הָעֵט על בעל דָּבָו, וְשָׁטָן
 לאלוהיהם — כאשר עזרוך — יעזורו
 לא היה קם לאסלאם עלי אדמות שלטון
 במגדלי [המסגדים] והוצבו במקראבים צלבים
 והם אשר ראו, ובני האדם — חֲרָשִׁים וְעֹנְרִים
 אשר מדבר אליהם ממנה פתי וכוח

אכן נְחַרְצָה עִם הָאֵל לְהַשִּׁיב לְאַמַּת רוּחָהּ
 וְגַעְרָת בְּנַחְשֵׁלִים כְּאֵילוֹ הִיא
 וְהִיוּ אֲנָשֵׁי הָאֵמֶת בְּמִשְׁפָּן אֲשֶׁר הוּא לָהֶם
 40 הַשִּׁבַח לְמֹשִׁיב הַנְּשָׁמוֹת וְנִהְיוּ
 וְנִתְאַחֲדוּ אֲשֶׁר נִתְפָּרְדוּ בְּכָד
 וְהַשִּׁיב הַתְּגַעְשׂוֹת הַמִּדְּוָחִים מִעֲצָמַת שְׂאִיפָתוֹ
 וְאִכֵּן הִיוּ אַחֵי יוֹסֵף בְּטוּחִים שְׁלֹא יִגְנוּ
 וּבָאוּ לְבְנֵי קַיְלָה אַחֵר הַמִּלְחָמָה הָאֲרוּכָה
 45 וְנִכְסְפוּ בְּפֶר וְתִגְלָב לְאֲשֶׁר קָרָא לְהַשְׁלָמָה
 וְהַשִּׁיגוּ חֲצִי [כּוּכַב] צִדֵּק אֶת מוֹזְלִיָּהָם
 וְנוֹדַע הַחֶסֶד וְגִנָּה הַמְּגוּנָה
 וְהוֹשְׁבָה מֵאֲתָנוּ חֶרֶב הָעוֹלָם לְנִדְנָה וּפּוֹתָחוֹ
 וְלֹא הִיָּה הַחַי מְבִינֵינוּ בְּמַעֲטָה הַשְּׁפֵלָתוֹ
 50 וְהוֹעֲנֵקָה טוֹבָה לְחַלְפָּאִים וְנִתְקִיִּמוּ
 בְּבִרְכַת הָאֵמָאם הַמְּנַצָּה, הַסּוֹלָח, אֲשֶׁר
 שׁוֹלֵף חֶרֶב הַנֶּקֶם כְּנֶגֶד הַמּוֹרֵד
 וְאֲשֶׁר שִׁמְחָהוּ הַחַיִּים הָרִי זֹאת מִשְׁמַעַת וְצִיּוֹת וְאֲשֶׁר יִקְנָא בְּמַתִּים הָרִי זֹאת כְּפִירָה וּמְרִי.

לכאורה, דומים אכן דראג' והנגיד בשילוב מוטיב הדת בשירי הגבורה שלהם, זה בשירי השבח שכתב לנדיכיו וזה בשירי המלחמה שכתב לעצמו. בכך שונים בוודאי שני המשוררים הללו מן המשוררים מן התקופה הג'אהלית, שהאמונה באל אחד עדיין לא הייתה מוכרת להם והכוח העליון ששלט בעולם על-פי תפיסתם היה הגורל (טובי תש"ס, עמ' 195 ואילך). כפי שאבן דראג' ראה בקרבות שערכו מהולליו מלחמת האל המכוונת להשליט את דת האמת — היא האסלאם, ולהסרת הכפירה והשיתוף מן הארץ, כן לכאורה ראה הנגיד את המלחמות שערך בשם חבוס ובאדיס מלכי גרנדה מלחמות האל ועם ישראל. שני המשוררים היו חדורים רוח דתית, שבאה היטב לידי ביטוי ביצירותיהם אלה. זאת ועוד: על-פי ערכי החברה הביניימית, המזהה בדרך כלל את ההשתייכות הדתית עם זו הלאומית, מפליגים שני המשוררים ברמיזות ובאזכורים מפורשים אל ההיסטוריה הקדומה: המשורר המוסלמי מתייחס אל שבטי ערב וגיבוריהם (14–20, 45) ואילו המשורר היהודי מתייחס אל אבות האומה היהודית וארץ ישראל. כך דרך משל אומר הנגיד בשיר "אלוה עוז ואל קנוא", הארוך והחשוב שבשירי המלחמה שלו (הנגיד תשכ"ו, עמ' 4–14), כשהוא מספר על המלחמה עם זְהִיר שליט אלמריה:

- 31 ותָּרָה לִי — וְתָרָה לְאֱלֹהִים
וְאָפוּ בוּ כָּאֵשׁ נֶשֶׁק וְתָרָה:
[...]
- 88 עֲשֵׂה לָהֶם כְּסִיסְרָא, וַעֲשֵׂה לִי
כְּמַעֲשֵׂיךָ לְכָרֶק עִם דְּבוּרָה:
[...]
- 105 וְתָם זָכַר עֲמֶלֶק מִסְפָּרָד
לְפָנִים מֵת אָגַג עַל יַד שְׁמוּאֵל
וּמִקְדָּם עֲמֶלֶק בָּא בְרָעָה
[...]
- 129 וּמֵלֵא אֵל דְּבַר אָבִי לְשִׁבְטוֹ
וְדָבַר דְּבָרָה זָרַשׁ לְקוֹנָה
כְּנִי הַשִּׁיר וּמִקְרִיבֵי קְטוֹרֶה:
כְּכַרְיוֹ מִתִּי שֵׁי בְּאִגּוּרָה:

אגב, מוטיב חשוב אחר בשירי השבח הערביים שנכתבו לכבוד שליטים מוסלמים הוא ייחוסו המשפחתי של המהולל לנביא מוחמד, כגון בשירו של אבן דראג' שתרגומו הובא לעיל (בית 13). מוטיב זה בוודאי אינו דתי טהור, אלא הייתה לו חשיבות פוליטית רבה, שכן בעצם הייחוס הייתה הכרזה כי אותו מהולל אמנם ראוי לשבת על כס השלטון, על-פי ההשקפה הדתית-המדינית של האסלאם לפְּלָגָיו. והנה נמצא כי בשניים משירי הנגיד, אמנם לא שירי מלחמה אלא שירי התפארות, הוא מנפנף בייחוסו לא רק לשבט לוי אלא אף לשמואל הנביא ולמשה. הנה כך אומר הנגיד בשירו "התדע את פעלי לחכמים" (הנגיד תשכ"ו, עמ' 280–283):²³

- אֲנִי נֶכֶד קָהֶת וְשָׂאֵר מְרָרִי
וּמֵאָבִי וּמִבֶּן צוּף שְׁמוּאֵל
וּבֶן אָבִי וּבֶן מֹשֶׁה נָבִיא אֵל
אֲנִי אֶקְרָא שְׁמוֹ 'אָבִי' וְהוּא לִי
וּמִי יוֹצִיא בְּיַחְסֵי מוֹם לְשִׁמְצָה
מִתִּי הַשֵּׁם, מְטִיבֵי הַטְּעָמִים:
לְפָנִים הוֹעֲרִו דָּמִים בְּדָמִים:
שָׂאֵר בְּשֵׁר וְקִרְבַת הַלְּחוּמִים:
'בְּנִי' יִקְרָא בְּהַקְבֵץ עֲמָמִים:
חִקוֹר תִּמְצָא אֲנוּשׁ מֵלֵא בְּמוֹמִים:

למעלה מכך, הנגיד מעלה את הייחוס למשה גם על בנו יהוסף, כלשון הבית הפותח את השיר "לבן משה נביא אל, או קרובו / אשר אביו, לחכמתו אהבו" (הנגיד תשכ"ו, עמ' 108–109). התייחסות משפחתית זו למשה איש האלהים חריגה לחלוטין בספרות ישראל ואין להבינה אלא על רקע שירי השבח

23 השיר השני הוא "אם תבך עין גולה", הנגיד תשכ"ו, עמ' 139–142, ושני הבתים שלענייננו (16–17): "מי טָהָרוּ יוֹלְדָיו הַתּוֹרִיד אוֹתוֹ / פָּעַם, בְּדֶרֶךְ מַעֲלָה, טַנְפָּה // שִׁמָּה שְׁמוּאֵל עַל שְׁמָאֵלִי וְתָנָה / מֹשֶׁה עָלַי וְאִשִּׁי, כְּמוֹ טוֹטְפָה".

הערכיים, אלא שהמשורר העברי היטה אותה מן ההקשר הפוליטי אל ההקשר החברתי-הרוחני.

דמיון זה שהעלינו לעיל בין שני המשוררים ראוי הוא לצינו, לפי שהוא אינו מייחד — כאמור — רק את שירי הגבורה שלהם לעומת משוררי הג'אהליה, אלא אף לעומת השירה החצרנית שלהם, שלא לא היה בה כל מעמד של ממש. אך בכך מצטמצם כל הדמיון. בשירי אבן דראג' וקודמיו מן המזרח, המוטיב הדתי טפל ביחס למהות השיר כשיר שבח, ולמעשה הוא נועד לשרת את התכלית העיקרית של השיר. בוודאי הייתה גם משמעות פוליטית מעשית באזכור האל בשירי הניצחון של השליטים המהוללים בהם, ובמיוחד בשירים שנכתבו על מלחמות הפתנה בין הפלגים המוסלמיים השונים בספרד: תעמולה פוליטית לטובת אחד הפלגים שלמענה מגויסים שם האל, ההיסטוריה המוסלמית והייחוס למוחמד. לא כן באשר לשירי המלחמה של הנגיד. אמנם אף הוא מעניק מימד מדיני אקטואלי למלחמותיו, אם כי לא על רקע היחסים שבין חבוס ובאדיס, השליטים המוסלמים ששירת אותם, לבין הנוצרים בצפון ספרד, אף לא על רקע היחסים בין שליט מוסלמי זה לבין שליט מוסלמי אחר. בשירי המלחמה שלו מעביר הנגיד את המתח-המאבק אל התחום שבין ישראל לגויים הרוצים לכלותם, כאשר אישיותו מייצגת את עם ישראל ואויביו הפוליטיים המבקשים להפילו אינם אלא אויבי עמו. כך בשיר "אלוה עוז ואל קנוא ונורא" (הנגיד תשכ"ו, עמ' 4-14), בהתייחסו לז'היר שליט אלמריה ומשנהו אבן עבאס, שביקשו להשמיד את הקהילה היהודית בגרנדה, דבר שאמנם יצא לפועל בשנת 1066, בימי בנו יהוסף:

23 וְלֹא אוֹתִי לְפָד בְּקֶשׁ לְהַשְׁמִיד בְּדַבְּתוֹ אֲשֶׁר בָּדָא וּבָרָא:
אָבֵל בְּקֶשׁ לְהַקְרִית לְעֵדֹת אֵל שְׂאָר וְנִין וְיֹלְדֹת וְהָרָה:

דברים דומים אמר הנגיד בשיר "הלי תעש בכל שנה פעלים" (הנגיד תשכ"ו, עמ' 16-26), הפעם על שני אויביו אבן עבאס הנ"ל ואבן עבאד, בנו של מושל סביליה:

11 שְׁנִיָּהֶם רְדִפוּנִי, אֵךְ בְּרֹאשׁ זֶה כְּלִיל מְלָכוֹת, הִזָּה מִן הַטְּפִלִּים:
[...]
27 לְהַקְרִית אִם בְּיִשְׂרָאֵל, וְלַשְׁמִיד גְּבִיר וְדָל, וְיוֹנֵק עִם גְּמוּלִים:

מכאן ששירי המלחמה שלו הם אמנם שירי גבורה, אך יותר מכך הם שירים המספרים על הצלה מסכנת כיליון שריחפה ללא הרף. על כן נוכח בהם יסוד

היסוד הדתי בשירי המלחמה של שמואל הנגיד

ההודיה לאל, שאינו מצוי בשירי השבח הערביים כגון זה של אבן דראג'. עובדה זו גם הכתיבה את האופי הלירי-הרגשני של אותן חטיבות בשירי המלחמה שבהן דברי השבח לאל, הפנייה אליו בתפילה וההודיה לו (טובי תש"ס, עמ' 203–204), ואף זו תכונה שאינה מצויה בשירי השבח הערביים. כלומר, השירים במהותם הם תפילות לאל, והדבר ניכר לא רק במגמתם אלא גם בחלק היחסי הגדול המוקדש בהם לנושא זה, ואילו החלק המתאר את גבורות הקרב חשיבותו קטנה יחסית.

לבסוף נציין, כי בכמה משיריו ממיר אבן דראג' את הנסיב הקונוונציונלי שבתחילת הקצידה בהבעת צער כנה על פרידתו מאשתו ומילדיו (עבאס 1969, עמ' 242; מונרו 1974, עמ' 10).²⁴ והנה גם הנגיד מפקיע את הנסיב בכמה מן הקצידות שלו מתוכנו הקונוונציונלי, אלא שהוא מסב את פתיחותיהן לעניינים אחרים, כגון השיר "לבבי בקרבי חם ועיני מדמעת" (הנגיד תשכ"ו, עמ' 35–38), שפתיחתו מוסבת לעניין הלאומי ועניינה הבעת צער על חורבן ארץ ישראל וגעגועים אליה (אלוני תשל"א).

לסיכום: עצם הכנסת היסוד הדתי אל הקצידה אינו חידוש של הנגיד והוא מצוי כבר בשירת אבן דראג', המשורר האנדלוסי בן זמנו הקשיש ממנו, ובמידה מסוימת אף בשירי משוררים ערבים שבמזרח. אך בעוד המשוררים הערביים עשו זאת לצרכים פוליטיים מובהקים, הרי הנגיד מקנה לשיר אופי של שיר הודיה לאומי לאל על הצלת עם ישראל כולו מסכנה גדולה.²⁵

קיצורים ביבליוגרפיים

א. מקורות

אבו נואס תשנ"ט = אבו נואס, שירי יין ואהבה, מערבית, עפרה כנג'ו ושמואל רגולנט, תל אביב תשנ"ט.

אבן דראג' 1969 = אבן דראג' אלקסטלי, דיואן, מהדורת מחמוד עלי מכי, בירות 1969.

24 ראה צקר 1989, עמ' 27–28. מוטיב זה של פירוד ידוע כמובן היטב משירי משה אבן עזרא, וכבר ערך שיפרס (1982) השוואה בעניין בין משורר זה לבין המשורר הערבי אבן עמאר (1031–1086), שכתב שירים על גלותו.

25 יצוין, שבאופן דומה נהג כבר מנחם בן סרוק בשיר "אפודת נזר לשבט מושלים" (שירמן תשט"ו, א, עמ' 6–8), המתאר בחלקו הראשון את צבא הכוזרים מתוך התפעלות מרובה, אך חלקו השני, שהוא תינוני מצוקות הגלות ובקשה לגאולה, מסגיר את האופי הדתי-הלאומי המובהק של השיר.

- אבן בַּסָּאם 1939 = אבו אלחַסַן עלי אבן בסאם אלשַנְתְּרִינִי, אלְכְּחִירָה פִּי מַחֲאֶסֶן אֶהֱל אלגִּזִירָה, כֶּרֶךְ א, קהיר 1939.
- אבן האני 1964 = אבן האני אלַאנְדַלְסִי, דִּיוָאן, מֵהַדוּרַת כְּרַם אֶלְבַּסְתַּאנִי, בִּירוֹת 1964.
- אבן שְׁהִיד 1971 = *Risālat at-tawābi' wa z-zawābi': The Treatise of Familiar Spirits and Demons by Abū 'Āmir Ibn Shuhaid al-Ashja'ī al-Andalusī*, Introduction, Translation and Notes by James T. Monroe, Berkeley 1971.
- ארבֵּרִי 1967 = Arthur J. Arberry (ed.), *Poems of al-Mutanabbi: A Selection with Introduction, Translation and Notes*, Cambridge 1967.
- וֹרְמַהוּט 1971 = Arthur Wormhoudt, *The Diwan of Abu Tayyib Ahmad ibn al Husain al Mutanabbi, translated from the text of abu al Hasan Ali ibn Ahmad al Wahidi al Naisabury*, William Penn College 1971.
- הַנְּגִיד תִּשְׁכּוּ"ו = דִּיוָאן שְׁמוּאֵל הַנְּגִיד, מֵהַדוּרַת דָּב יֶרֶדָן, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁכּוּ"ו.
- וִינְבֵרְגֶר 1973 = Leon J. Weinberger, *Jewish Prince in Moslem Spain: Selected Poems of Samuel ibn Nagrela, translation and introduction and notes*, Alabama 1973.
- כְּתַאנִי 1968 = אבן אֶלְכְּתַאנִי, כְּתַאב אֶלְתִּשְׁכִּיָּהָא, מֵהַדוּרַת אַחְסַאן עַבְאֶס, בִּירוֹת 1968.
- ב. מחקרים
- אלוֹנִי תִּשְׁל"א = נַחְמִיָּה אֶלוֹנִי, "שִׁירֵי צִיּוֹן בְּשִׁירְתוֹ שֶׁל רֶשֶׁה"נ", סִינֵי סַח (תִּשְׁל"א), עִמ' רִי-רֶלֶד.
- בְּדוּי 1978 = Muhammad M Badawi, "The Function of Rhetoric in Medieval Arabic: Abu Tammām's Ode on Amorium", *JAL* 9 (1978), pp. 43-56.
- בוֹרְגֶל 1996 = Johanne C. Bürgel, "Qasida as Discourse on Power and its Islamization: Some Reflexions", in: Stefan Sperl and Christopher Shackle (eds.), *Qasīdah Poetry in Islamic Asia and Africa*, Leiden 1996, vol. I, pp. 451-474.
- בִּלְשָׁר 1929 = Régis Blachère, "La poète arabe al-Motanabbī et l'Occident", *Revue des Etudes Islamiques* 3 (1929), pp. 127-135.
- בִּלְשָׁר 1933 = Régis Blachère, "La vie et l'œuvre du poète-épistolier andalou ibn Darrāg al Kastallī", *Hespéris* 16 (1933), pp. 99-121.
- בִּלְשָׁר 1952/66 = Régis Blachère, *Histoire de la Littérature Arabe des Origines à la Fin du XVe Siècle de J.-C.*, Vols 1-2, Paris 1952/66.

היסוד הדתי בשירי המלחמה של שמואל הנגיד

F. Dachraoui, "Ibn Hānī al-Andalusī", *EF*², vol. 3, Leiden 1971, = 1971 דשראוי
pp. 785–786.

Wilhelm Hoenerbach, *Dichterische Vergleiche der Andalusaraber*. = 1973 הונרכך
2 vols., Bonn 1973.

הוס תשנ"ה = מתי הוס, "פשט או אלגוריה — שירת החשק של שמואל הנגיד",
מחקרי ירושלים בספרות עברית טו (תשנ"ה), עמ' 35–73.

Andras Hamori, *On the Art of Medieval Arabic Literature*, = 1974 המורי
Princeton 1974.

Andras Hamori, "Reading al-Mutanabbī's Ode on the Siege of = 1981 המורי
al-Hadad", in: Wadad al-Qadi (ed.), *Studia Arabica & Islamica: Festschrift
for Ihsān 'Abbās on His Sixtieth Birthday*, Beirut 1981, pp. 195–208.

Andras Hamori, *The Composition of Mutanabbi's Panegyrics to = 1992 המורי
Sayf Al-Dawla*, Leiden 1992.

J. Walker, "Sulaymān B. Dāwūd", *EF*², vol. 9, Leiden 1997, pp. = 1997 ווקר
822–824.

W. Montgomery Watt and Pierre Cachia, *A History of Islamic = 1965 וט־קאקיה
Spain*, Edinburgh 1965.

וייס תשי"ב = יוסף וייס, "תרבות חצרנית ושירה חצרנית — בירורים להבנת שירת
ספרד העברית", הכינוס העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשי"ב, עמ' 396–403.
חייט 1966 = שמעון חייט, "שירי המלחמה של ר' שמואל הנגיד והשוואתם לשירי
המלחמה של אלמותנבי", מפגש ב (1966), עמ' 192–201.

חארדלו 1981 = אבראהים אלחארדלו, "מלאמח מן ת'ורה' אלארב פי אלאנדלס",
*Studia Arabica & Islamica: Festschrift for Ihsān 'Abbās on His
Sixtieth Birthday*, Beirut 1981, עמ' 107–120.

טובי תש"ס = יוסף טובי, קירוב ורחייה — יחסי השירה העברית והשירה הערבית
בימי הביניים, חיפה תש"ס.

יהלום תשנ"ה = יוסף יהלום, "התחינות והתפילות המושרות של ר' שמואל הנגיד",
מחקרי ירושלים בספרות עברית טו (תשנ"ה), עמ' 23–34.

יצחקי 1988 = מאשה יצחקי, אלי גנת ערוגות — שירת הגן והפרחים העברית
בספרד, לוד 1988.

לוי תשכ"ג = ישראל לוי, שמואל הנגיד — חייו ושירתו, תל אביב תשכ"ג.
לוי תשכ"ח = ישראל לוי, "שירי המלחמה של שמואל הנגיד על רקע שירת הגיבורים
הערבית העתיקה", הספרות 1 (תשכ"ח), עמ' 343–367.

לוין תשנ"ה = ישראל לוין, הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד, תל אביב תשנ"ה.

James T. Monroe, *Hispano-Arabic Poetry: A Student Anthology*, = 1974
Berkeley 1974.

מונרו תשל"ו = גיימס ט' מונרו, "השירה הספרדית-ערבית בתקופת הח'ליפות של קורדובה", הספרות ו (תשל"ו), עמ' 101–118.

Mahmud 'A. Makki, "Ibn Darrād̄j al-Kastallī", *EF²*, vol. 3, Leiden = 1971
1971, pp. 742–744.

Alois R. Nykl, *Hispano-Arabic Poetry and Its Relation with the* = 1946
Old Provençal Troubadours, Baltimore 1946.

ניקלסון תש"ך = רינולד א' ניקלסון, תולדות הספרות הערבית, ירושלים תש"ך.
סגל תשל"ב = דוד סגל, "הערה למאמר 'האהבה בשירת ר' שמואל הנגיד'", תרביץ
מא (תשל"ב), עמ' 238–240.

עבאס 1969 = אַחַסאַן עבאס, תאריח' אלאדב אלאנדלסי — עצר סיאדה' קרטבה,
בירות 1969.

Suzanne Pinckney Stetkevych, "Abbāsīd Panegyrics = 1996
and the Poetics of Political Allegiance: Two Poems of al-Mutanabbī on
Kāfūr", in: Stefan Sperl and Christopher Shackle (eds.), *Qāsīdah Poetry in
Islamic Asia and Africa*, Leiden 1996, vol. I, pp. 35–63; vol. 2, pp. 92–105.

Suzanne Pinckney Stetkevych, "Abbāsīd Panegyrics: = א1996
The Politics and Poetics of Ceremony: Al-Mutanabbī's Īd-Poem to Sayf
al-Dawla", in: J.R. Smart (ed.), *Tradition and Modernity in Arabic Language
and Literature*, Surrey 1996, pp. 119–143.

Suzanne Pinckney Stetkevych, *The Qāsīdah and the* = 1997
Poetics of Ceremony: Three Īd Panegyrics to the Cordoban Caliphate, in:
Ross Brann (ed.), *Languages of Power in Islamic Spain*, Bethesda, Maryland,
1997, pp. 1–44.

פליישר תשמ"ח = עזרא פליישר, "לקדמוניות שירתנו בספרד", אסופות ב (תשמ"ח),
עמ' רכז–רסט.

פליישר תשמ"ט = עזרא פליישר, "לתולדות שירת החול בספרד בראשיתה", בתוך:
ראובן בונפיל, מנחם בן ששון ויוסף הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות
ישראל בימי הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים
תשמ"ט, עמ' 197–229.

היסוד הדתי בשירי המלחמה של שמואל הנגיד

Henri Pérès, *La Poésie Andalouse Arabe Classique Au XI Siècle*, = פרס 1937
Paris 1937.

צקר 1969 = [עבד אלכדיע צקר], "תקדים", בתוך: אבן דראג' 1969, עמ' 7–93.
רצהבי תשל"ג = יהודה רצהבי, "פירוש 'צבי נעים' לר' שמואל הנגיד — כיצד?"
תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 185–187.

רצהבי תשמ"ו = יהודה רצהבי, "פרחים בשירתנו הספרדית", בתוך: צבי מלאכי
(עורך), באורח מדע — מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי, לוד
תשמ"ו, עמ' 373–402.

Gregor Schoeler, "Ibn al-Kattani's *Kitāb at-Tashbīhāt* und das = שולר 1976
Problem des 'Hispanismus' der andalusisch-arabischen Dichtung", *ZDMG*
129 (1976), pp. 43–97.

Arie Schippers, "Two Andalusian Poets on Exile: Reflexions on = שיפרס 1982
the Poetry of Ibn 'Ammār (1031–1086) and Moses Ibn Ezra (1055–1038)",
in: I.A. El-Sheikh, C.A. van de Koppel, Rudolph Peters, *The Challenge of*
the Middle East, Amsterdam 1982, pp. 113–121.

Arie Schippers, "Convention and Originality in the Poetry of the = שיפרס 1990
Eleventh-Century Muslim Spain: Reception of Eastern Poetry in the West",
in: *Proceedings of the XIIth Congress of the International Comparative*
Literature Association, Munich 1988, Munich 1990, vol III, pp. 439–445.

Arie Schippers, *The Hebrew Poetry and the Arabic Literary = שיפרס 1994*
Tradition: Themes in Hebrew Andalusian Poetry, Leiden 1994.

שירמן תשט"ו = חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים-תל אביב
תשט"ו.

שירמן תשל"ט = חיים שירמן, "שירי פרחים עבריים מספרד", בתוך ספרו: לתולדות
השירה והדראמה העברית — מחקרים ומסות, ירושלים תשל"ט, כרך א, עמ'
96–90.

שירמן תשל"ט-א = חיים שירמן, "מלחמות שמואל הנגיד", בתוך: שם, עמ' 149–187.